

ХОТГОР ХАГИЙН БИЙРЭГИЙН БИЧЭЭС

Ц.БАТТУЛГА

*МУИС, ШУС, Ази судлалын тэнхим, Түрэг судлалын салбар,
и-мэйл: ts_battulga@yahoo.com, centreturkicamongol@yahoo.com*

ТҮЛХҮҮР ҮГС: *Ховд аймаг, Эрдэнэбүрэн сум, Шургын гол, Хотгор хаг, Бийрэгийн руни бичээс*

ТОВЧ АГУУЛГА: *Ховд аймгийн Эрдэнэбүрэн сумын нутаг Шургын голын эх Хотгор хагийн Бийрэг хэмээх газар 2013 оны 6-р сард тахилын хавтан дээр нэг мөр бичээс буйг илрүүлжээ. Тахилын хавтан дээр хурц үзүүртэй зүйлээр олон дахин зурчиж бичсэн уг ганц мөр бичээсийн үсэг тэмдэгт Монгол нутгаас илэрсэн руни бичгийн дурсгалуудын үсэг тэмдэгтээс багагүй ялгаатай бөгөөд энэ төрлийн үсэг тэмдэгт бүхий бичээс Баян-Өлгий аймгийн Улаанхус сумын Бага Ойгур, Цэнгэл сумын Шивээт Хайрхан зэрэг газраас илэрсэн байна. Өдгөө Монгол нутгаас нийт 80 гаруй газраас 150 орчим руни бичгийн дурсгал илэрснээс эл гурван дурсгалын үсэгзүй бусад дурсгалын үсэгзүйгээс эрс ялгаатай ажээ. Үсэг тэмдэгтийн өвөрмөц тиг хэлбэр бүхий Бийрэгийн бичээсийг уншиж тайлсан судалгааны үр дүнг шинжлэх ухааны эргэлтэд оруулах үүднээс толилууллаа. Уг бичээсийг үгчлэн орчуулбал “Ирэх байсан юм, түүний Аз (?) эзэн” гэсэн утгатай бөгөөд тахилга хойлгоод эс оролцсоныг онцлон тэмдэглэсэн шинжтэй байна.*

Ховд аймгийн нутгаас эртний түүх соёлд холбогдох үнэ цэнэтэй олдвор, дурсгалууд жил бүр шинээр илэрч олдсоор байгаа билээ.

Тэдгээрийн нэг нь Ховд аймгийн Эрдэнэбүрэн сумын нутаг Шургын голын эх Хотгор хагийн Бийрэг хэмээх газраас илрүүлсэн руни бичиг бүхий хашлага чулуутай тахилын байгууламж болно.

Уг дурсгалыг Ховд их сургуулийн Түүхийн тэнхмийн багш доктор (Ph.D) Ч.Мөнхбаярын удирдсан оюутны археологийн хээрийн дадлагын ажлын хүрээнд 2013 оны 6-р сард илрүүлж, улмаар малтан судалсан байна (Мөнхбаяр 2013: 34-35, 139-143, зураг: 86-94.). Доктор Ч.Мөнхбаяр, тус аймгийн музейн эрдэм шинжилгээний ажилтан Х.Бямбасүрэн нарын хамтаар Эрдэнэбүрэн сумын Хотгор хагийн Бийрэгийн руни бичиг бүхий тахилын хавтанг

БСШУЯ-ны зөвшөөрлийн дагуу 2013 оны 9-р дүгээр сарын 29-нд аймгийн төвд авчирч “Өвийн төв”-д байршуулжээ.

Дурсгалыг хэрхэн авчирсан талаар аймгийн музейн тайланд “Хотгор хаг хэмээх газарт 2013 оны 09-р сарын 29-ний өдөр очиж Түрэгийн үеийн тахилын байгууламжийн дэргэд буй түрэг бичигтэй хавтан чулууг газар дээр нь зургийг нь аван баримтжуулав.

Уг дурсгал дээр анх очиход байгууламжийн хананы хавтан чулууг ухан гаргаж, хашлага чулууг нь тараан хаясан байлаа. Чулуун хавтан нь тахилын байгууламжийн гадна талд газарт унасан байна. Уг хавтан дээр нь 1 мөр 12 ширхэг зурлага үсэгтэй бичээс байна. Хавтаны уг бичээсийг одоогоор тайлж уншаагүй бөгөөд судалгааны шатандаа байна” (Мөнхбаяр, Бямбасүрэн 2013: 5) гэж тэмдэглэжээ.

Хотгор хагийн Бийрэгийн тахилын байгууламжийн малтлага судалгаа, хавтан дээрх бичээсийн талаарх мэдээллийг 2014 онд шинжлэх ухааны эргэлтэд оруулжээ (Тишкин и др., 2015: 69-72).

Бийрэгийн тахилын хавтанг үелж давхарласан тогтоцтой, энд тэндээ түрхэц тэдүй нимгэн бор, бор шаргалтай хөх чулуугаар хийсэн байх бөгөөд засаж тэгшлэхийг угаас чухалчлаагүй бололтой. Энэ нь уг тахилын зан үйл магадгүй богино давчуу хугацаанд болж өнгөрснийг илтгэж байж болох ч нөгөө талаар тухайн цаг үед энэ бүс нутагт аж төрөгсөд тахилын хавтан чулууг тусгайлан урлаж чимэглэдэггүй байсантай ч холбоотой байж болох юм.

Говь-Алтай, Увс, Ховд, Баян-Өлгий аймгийн нутагт хээлж чимэглэн урласан тахилын хавтан бараг тохиолдохгүй, Баянхонгор, Хөвсгөл, Архангай, Өвөрхангай, Төв, Хэнтий, Дундговь зэрэг аймгийн нутгаас илэрсэн тахилын хавтан ихэвчлэн ханан, цэцгэн хээтэй, мөн тахилын байгууламжийн хэлбэр ч харьцангуй өөр өөр байдаг нь овог аймгийн байр сууриас гадна орон нутгийн онцлог шинжийг илтгэж байж болох юм.

Тахилын хавтан дээр зүүнээс баруунш чиглүүлэн хурц үзүүртэй зүйлээр нэг мөр бичээсийг олон дахин зурчиж маш тодоор, бусад үсэг тэмдэгт тамгыг дан зураасаар зурсан тул нарийн сайн эс ажиглаваас мэдэгдэмгүй ажээ.

Хавтан чулууны гол хавьд холцруулан цохих аргаар дүрсэлсэн янгир байх ба түүний сүүл хэсгээс нуруу дагуулан үсэг тэмдэгт, тамга, эврийнх нь харалдаа бичээс сийлсэн нь уг янгирын дүрсийг тодорхой хэмжээгээр харгалзаж үзсэн болохыг илтгэнэ.

Он цагийн хувьд хүрэл зэвсгийн үед холбогдох янгирын нийтлэг дүрслэл тул бичээстэй холбогдолгүй, тахилын хавтан хийх чулууг сонгохдоо янгир дүрсэлсэн хадыг сонгож авсан бололтой. Хэрвээ янгир дүрслэх байсан бол бичээс, тамга сийлсэн аргаар буюу хурц үзүүртэй зүйлээр зурах

байсан биз ээ. Хурц үзүүртэй зүйлээр олон дахин зурчиж бичсэн уг ганц мөр бичээсийн үсэг тэмдэгт Монгол нутгаас илэрсэн руни бичгийн дурсгалуудын үсэг тэмдэгтээс багагүй ялгаатай. Энэ мэтийн өвөрмөц үсэг тэмдэгт бүхий бичээс Баян-Өлгий аймгийн Улаанхус сумын Бага Ойгур (Баттулга 2009: 97-99), Цэнгэл сумын Шивээт Хайрхан (Баттулга, Азаяа 2010: 106-109; Battulga 2011: 295-300) зэрэг газраас илэрсэн билээ.

Өдгөө Монгол нутгаас нийт 80 гаруй газраас 150 орчим руни бичгийн дурсгал илэрснээс Бага Ойгур, Шивээт Хайрхан, Бийрэгийн бичээс гэх эл гурван дурсгалын үсэгзүй бусад дурсгалын үсэгзүйгээс эрс ялгаатай болохыг онцлон тэмдэглэх нь зүйтэй.

Харин Дон, Кубан, өмнөд Енисей, Ачикташ (Кызласов 1984: 55, 57-58, 63.) хийгээд хойт Кавказ, Туна, Волго-Дон, Секлерийн руни бичгийн зарим үсэг тэмдэгттэй (Вауцагов 1996: 96-97) тун төстэй үсэг тэмдэгт цөөнгүй байгаа нь анхаарал татаж байна.

Тахилын хавтанд бичээстэй холбогдох 16 тамга сийлжээ. Эдгээр тамга нь үндсэндээ 6 тамганы хувилбар гэж үзэж болох ажээ. Өөрөөр хэлбэл, нэг тамгыг багахан ялгаатай хоёроос гурван удаа дүрсэлсэн байна. Бийрэгийн тахилын хавтан дээрх тамга, бичиг ба 11-12 см урт нарийн зураас буюу $i \check{c} N$ гэсэн гурван тэмдэгтээр тахилын хавтан дээрх дурсгал эхэлж байна. Гэвч үүнийг бичээс хэмээн үзэхэд бэрхтэй. Уг гурван тэмдэгтийн гуравдахь тэмдэгтийн дээд хэсгээс залгуулан 4-6 см хэмжээтэй, oQ г г тэмдэгт буйг тамга гэж үзүүштэй. Үсэг тэмдэгтүүд өндөр нам харилцан адилгүй боловч тодорхой дараалал, системтэй бичсэн тул бичээс гэж үзвэл “ $i\check{c}$ anī oq āg āg- доторх нь түүний сум цэрэг цэрэг” хэмээн уншиж болох ба хожмын судалгаанд хэрэг болуужин магад тул үүнийг цухас дурдав. Гэвч энэ мэтээр бичиг болгож унших боломж бараг үгүй болохыг эрхбиш тэмдэглэх нь зүйтэй.

Бичээсийн эхийн гар хуулбар:

Үсгийн галиг:

klčī a Njz a g

Үгийн галиг:

kältäci anij az igä

Үгчилсэн орчуулга:

Ирэх байсан юм, түүний Аз (?) эзэн

Бичээсийн үсгийн өндөр 1.5-2.5см бөгөөд руни бичгийн дурсгалуудад тохиолдох тусгаарлах а (a) болон хос цэг (:)-ийг е (a/e) тэмдэгтээр тэмдэглэжээ.

Монгол нутгаас е (a/e) тэмдэгтээр тусгаарласан бичээс харьцангуй цөөн илэрсэн бөгөөд тэдгээрээс Хотгор хагийн Бийрэгийн бичээст газар нутгийн хувьд хамгийн ойрхон нь Баян-Өлгий аймгийн Алтанцөгц сумын нутаг дахь Тэхтийн бичээс болно.

Дээрх уншлагаас үзэхэд “Түүний Аз эзэн ирэх байсан юм” гэсэн утгатай бөгөөд бичээсийн төгсгөлд буй нийлмэл дүрс нь Аз эзний өмнөөс дарсан түүний тамга байж болох юм. Өөрөөр хэлбэл, Аз эзнийг бичиг, тамгаар төлөөлүүлсэн бололтой.

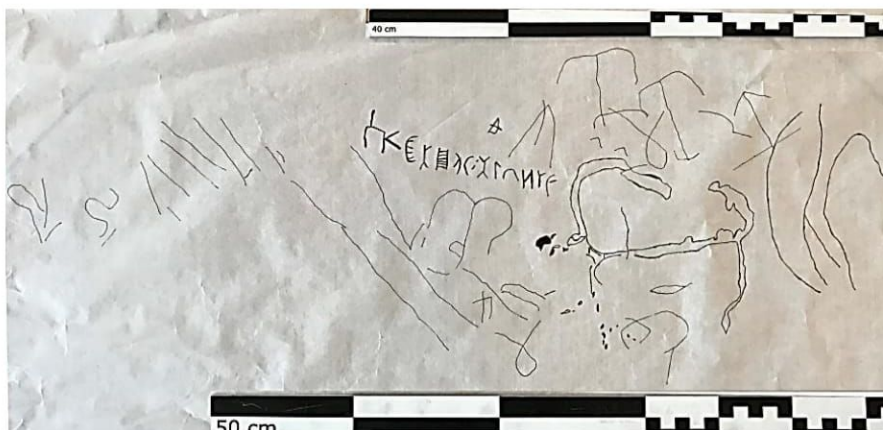
Бичээсийн агуулгаас үзэхэд, тахилга хойллогод ирэх байсан “Аз овог”-ийн эзэн

(ноён) ирээгүй, эсвээс түүний “Аз нэртэй ” эзэн (ноён) ирээгүй, эсвээс “Бага эзэн (ноён)” ирээгүй буюу юутай ч “тахилга хойллогод ирэх байсан эзэн хүн ирээгүй” болохыг онцлон тэмдэглэж үлдээсэн нь тодорхой ажээ.

Бийрэгийн бичээс баруун бүс нутгаас илэрсэн тахилын хавтан дээрх анхны дурсгал бөгөөд харин энэ төрлийн дурсгал Монгол улсын бусад бүс нутгаас цөөнгүй илэрчээ. Үүнд, Булган аймгийн Могод сумын нутаг дахь Хөл асгатын бичээс, Архангай аймгийн Эрдэнэмандал сумын нутаг дахь Их Хануй нуурын бичээс, Баянхонгор аймгийн Галуут сумын нутаг дахь Олон нуурын бичээс, Архангай аймгийн Цэцэрлэг сумын нутаг дахь Ажираг Туулантын бэлчрийн бичээс зэрэг дөрвөн дурсгал тахилын хавтан дээр буй бөгөөд Бийрэгийн бичээс тахилын хавтан дээрх руни бичгийн тав дахь дурсгал болж байна.

ТАЛАРХАЛ

Энэхүү судалгааг хийхэд туслалцаа үзүүлсэн ТИКА-гийн Улаанбаатар дахь Хөтөлбөр зохицуулалтын газрын Хөтөлбөр зохицуулагч доктор (Ph.D) Экрэм Калан, уг дурсгалын талаар сэтгэл харамгүй мэдээлэл өгч тусалсан Ховд их сургуулийн Түүхийн тэнхмийн багш доктор (Ph.D) Ч.Мөнхбаяр нарт гүн талархал илэрхийлж цаашдын эрдэм судлалын ажилд нь өндөр амжилт хүсье.

Зураг 1. Ховд аймгийн Эрдэнэбүрэн сум, Шургын голын эх, Хотгор хагийн Бийрэгийн бичээсийн гар хуулбар

НОМ ЗҮЙ

- Баттулга Ц., Азжая Б., 2010. Шивээт Хайрханы эртний нэгэн бичээсийн тухай дахин өгүүлэх нь. Acta Historica, Том XI, fasc. 13, УБ. 106-109.*
- Баттулга Ц., 2009. Бага Ойгурын II бичээс. Acta Historica, Том X, fasc. 12, УБ. 97-99.*
- Кызласов И.Л., 1984. Рунические письменности Евразийских степей. Москва.*
- Мөнхбаяр Ч., 2013. Археологийн хээрийн дадлагын тайлан (2012-2013 оны хичээлийн жил). Ховд.*
- Мөнхбаяр Ч., Бямбасүрэн Х., 2013. Тайлан. Ховд аймгийн музей.*
- Тишкин А.А., Горбунов В.В., Серегин Н.Н., Мухарева А.Н., Идэрхангай Т., Мунхбаяр Ч., 2015. Результаты археологических исследований в Западной и Центральной Монголии в 2014 г. В сб.: Теория и практика археологических исследований, № 2 (12), Алтайский Государственный Университет, Барнаул, 69-72.*
- Battulga Ts., 2011. Moğol Altay Dağlarından Bulunan Runik (Göktürk) Yazıt Üzerine. From Ötüken to Istanbul, 1290 Years of Turkish (720-2010). Istanbul. 295-300.*
- Bayçarov S.Ya., 1996. Avrupa'nın Eski Türk Runik Abideleri. Ankara. 96-97.*

SUMMARY

RUNIC INSCRIPTION OF KHOTGOR KHAGIIN BIIREG

TS. BATTULGA

In July 2013, the inscription with one line writing on the sacrificial board was found in Shurag riverhead in Khotgor Khagiin Biireg, Erdeneburen soum, Khovd aimag. Letters and symbols of the inscription scratched with sharp tool were different from other runic inscriptions found in Mongolia.

There are three special character inscriptions named as Biireg, Baga Oigur and Shiveet Khairkhan among the 150 inscriptions which have been discovered in 80 places in Mongolia. This time we are introducing our research result of reading Biireg inscription which has a special font of the characters for the further research. The content of the inscription is the owner of Luck (?) tribe did not participate in the offering ceremony.